

АЖНЮК
Богдан Миколайович —
член-кореспондент НАН
України, директор Інституту
мовознавства ім. О.О. Потебні
НАН України

МОВНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ (ПЕРША ЧВЕРТЬ ХХІ СТ.)

Стенограма доповіді на засіданні Президії НАН України 6 березня 2024 року

Доповідь присвячено найважливішим подіям у мовному законодавстві й мовній політиці в Україні та участі Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України в їх науковому супроводі. Принцип офіційної одномовності, що є основою національного мовного законодавства, найбільшою мірою відповідає завданню розширення сфери функціонування державної мови, захисту мовних прав її носіїв та консолідації українського народу перед лицем російської агресії.

Шановні члени Президії НАН України!

Шановні колеги!

Для українців, які тривалий час перебували під гнітом Російської імперії та асиміляторським впливом інших сусідніх держав, мова й надалі є bastionом української ідентичності, запорукою виживання українського етносу і збереження його національного Я. Тому мовна політика для України була, є і буде актуальною. На зламі ХХ—ХХІ ст. мовна політика вийшла за суто етнічні рамки і стала питанням національним (від слова *нація* в сенсі *держава*).

Мовна політика — це заходи, здійснювані державою через систему органів влади, щодо збереження або зміни мовної ситуації в країні, перерозподілу сфер функціонування мов, впливу на розвиток мовної системи та її підсистем, захисту загрожених мов.

Протягом першої чверті ХХІ ст. в Україні відбулися події, що не мають прецедентів у нашій тисячолітній історії. Уперше в системі виконавчої влади створено державні органи зі спеціальним статусом, які відповідають за імплементацію мовного законодавства: інститут Уповноваженого із захисту державної мови (сьогодні це Тарас Кремінь) та Національну комісію зі стандартів державної мови (голова комісії — Юлія Чернобров). Таких органів за всю попередню українську історію не було. Тричі оновлювалося законодавство про мову: до 2012 р. діяв Закон України «Про мови в Українській РСР» (1989—2012 рр.), його змінив сумнозвісний Закон України «Про засади державної мовної політики», так званий закон Ківалова—Колесніченка, скасований як неконституційний у 2018 р., а 25 квітня 2019 р.

ухвалено чинний закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної», який кардинально змінив ситуацію в законодавчому забезпеченні мовної політики.

Важливо згадати про участь наукової спільноти, зокрема співробітників установ НАН України, в підготовці концептуальної бази мовного закону 2019 р. Текст цього нормативного акта створено групою науковців і представників громадських організацій. При Міністерстві культури України діяла Координаційна рада з питань застосування української мови, а в її складі — робоча група, яка працювала над творенням тексту майбутнього закону. Керував нею професор Володимир Василенко. У жодній країні Європи мовний закон не створювався робочою групою, в якій визначальну роль відігравали науковці та представники громадянського суспільства, а представники державного апарату в їхню роботу майже не втручалися. Характерно, що більшість розробників законопроекту знали один одного ще й як учасників міжнародних наукових соціолінгвістичних конференцій, які організовував і проводив Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України. Ось перелік цих конференцій:

- «Екологія мови і мовна політика в сучасному суспільстві» (2009);
- «Мовні права в сучасному світі» (2012);
- «Мовне законодавство і мовна політика: Україна, Європа, світ» (2017).

Конференції стали своєрідними дискусійними майданчиками, на яких обговорювали концептуальні засади майбутнього закону. В них брали участь ті, хто в подальшому писали його текст, доклалися до формування громадської думки, а також до «просування» законопроекту у Верховній Раді України. Поряд із науковцями учасниками цих конференцій були впливові державні діячі, зокрема судді Конституційного Суду України різних каденцій. Це такі відомі особистості, як Віктор Шишкін (перший Генеральний прокурор незалежної України, а згодом суддя Конституційного Суду України), Сергій Головатий (в минулому двічі міністр юстиції України, а нині виконувач обов'язків Голови Конституційного Суду України), судді Кон-

ституційного Суду України Микола Мельник та Ігор Сліденко. Серед учасників конференцій були також відомі вчені з Австрії, Великої Британії, США, Італії, Марокко, Німеччини, Польщі, Франції; низку доповідей було присвячено різним аспектам мовної політики зарубіжних держав. Знання міжнародного досвіду в галузі мовної політики знадобилося під час наукового супроводу Європейської хартії міноритарних або регіональних мов, у якому вже багато років бере участь Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України.

Важливу роль у законодавчому забезпеченні мовної політики відігравали слухання в Конституційному Суді України, де офіційними учасниками конституційного провадження як експерти були директори мовознавчих інститутів Академії. У 2018 р. група депутатів від партії ОПЗЖ оскаржила конституційність мовних статей «Закону про освіту». У 2019 р. об'єктом оскарження став Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». Того самого, 2019, року в Конституційному Суді України відбулися слухання щодо конституційності закону «Про засади державної мовної політики» (закону Ківалова—Колесніченка). В усіх трьох випадках суд прийняв рішення, на підтримку яких виступали експерти мовознавчих установ НАН України.

Важливим компонентом мовної політики є формування мовної ідеології. У соціолінгвістиці під мовною ідеологією розуміють комплекс поширених переконань про мову, який сформувався в її користувачів і слугує поясненням та обґрунтуванням мовної структури й мовної практики [1]. Постулати мовної ідеології не завжди виразно сформульовані, часто вони складаються з приблизних, повсякденних уявлень «на рівні здорового глузду» [2, с. 346]. Важлива риса мовних ідеологій — їх розмитість і «повсякденність». Мовні ідеології тісно пов'язані із соціополітичними та соціокультурними ідеологіями, вони стосуються не лише мови, а й ідентичності, естетики, моралі [3, 4]. Мовна ідеологія виробляється й живе в публічному дискурсі. Мовознавство радше

описує, ніж конструює ідеологию, які в сукупності утворюють мовну ідеологію.

Мовна ідеологія — ефективний регулятор мовної поведінки. Її вплив можна спостерігати як на офіційному рівні (в мовному законодавстві, діяльності інститутів виконавчої влади), так і на низовому, неформальному рівні, куди вплив офіційних приписів не сягає, або він дуже ослаблений. На рівні так званої «народної культури» мовна ідеологія часто відіграє роль оператора мовної політики «з відсутнім менеджером» (policy with the manager left out) [5].

Мовна ідеологія є явищем радше дифузним, ніж монолітним. Її багатовимірність і різноаспектність дає підстави для застосування емпіричного підходу до моделювання структури цього феномену [5]. Мовна ідеологія — це не доктрина, а скоріше комплекс ідеологем про мову, пов'язаних внутрішньою гравітацією. Питомо вага кожної з ідеологем різна. Найбільш впливові з них становлять концептуальне ядро мовної ідеології. Менш важливі периферійні ідеологи можуть з часом втрачати вплив, інші, навпаки, нарощувати свій потенціал і зміщуватися від периферії концепту до його центру. Зростання впливовості певних ідеологем в одному з мовних ареалів може спричинити виникнення локальних різновидів мовної ідеології, адаптованих до специфіки регіону або мікрорегіону. Мовно-ідеологічний консенсус з опорою на спільну ідеологему може формуватися в межах макрорегіону, як це відбулося, наприклад, з ідеологемою «гендерне реформування мови», що охопила доволі широке коло мов, як генетично споріднених, так і неспоріднених.

Нинішнє покоління українців пам'ятає, що в часи радянського тоталітаризму українському народові нав'язували ідеологію асимілятивної двомовності, активно експлуатуючи тезу про російську мову як мову міжнародного спілкування. Наслідки зросійщення даються взнаки й сьогодні, насамперед на сході та півдні України. У 1990-х роках під впливом мовної ідеології, що сформувалася ще до проголошення незалежності України, всупереч асиміляторським планам русифікаторів українські політичні еліти відкинули ідею офіційної двомовності. Згід-

но з конституцією, Україна — унітарна і одномовна держава. Ідеологему офіційної одномовності українці відстояли в законодавстві і крок за кроком реалізують на практиці.

Наскільки ідеологія монолінгвізму відповідає європейським засадам демократії та правовладдя? Більшість європейських держав одномовні. Якщо говорити про європейський досвід, то Україні найбільш близька рольова модель Франції. Єдність Франції невіддільна від єдності французької мови; кажучи словами одного з дослідників, «французька мова — це не один з основоположних елементів сучасної французької ідентичності, а її основоположний елемент» [6]. Так само, як Французька Республіка «єдина й неподільна» (une et indivisible), французька мова єдина й неподільна також [7]. Цю ідеологічну концепцію відображає, зокрема, рішення Конституційної ради Франції, яка в 1999 р. ухвалила, що Європейська хартія регіональних або міноритарних мов, на той час уже підписана від імені держави міністром закордонних справ, становить загрозу національній єдності, суперечить Конституції Французької Республіки і тому не може бути ратифікована [8].

Більшість дослідників визнають, що мова значно важливіша за інші атрибути державності, такі як національний прапор, герб, гімн та ін. Вона є унікальним будівельним матеріалом для так званого «уявлення нації» [9, с. 30]. Як вважає відомий американський політолог Бенедикт Андерсон, нації — це фантазійні політичні спільноти, створені людською уявою, адже більшість їх членів ніколи не зустрінуться й не побачать один одного [10]. На рівні повсякденної свідомості вважається природним, що мова представляє народ або державу. Символічна роль мови настільки вагома, що навіть у багатомовних суспільствах після утворення національної держави з її бюрократичним апаратом, культурними, релігійними й освітніми інститутами ідеологія монолінгвізму набуває вирішального значення, проникаючи в усі соціальні прошарки [11, с. 374].

Мовна політика — це не тільки вдосконалення законодавчої бази, зміни в мовній ідеології

та мовній поведінці, це також регулювання норм національної мови: укладання й видання словників, граматик, підручників і посібників, розроблення й удосконалення правописних норм і мовних стандартів, створення електронного корпусу мови тощо. У цій ділянці в першій чверті XXI ст. відбулися дві найбільш вагомі події: укладання й початок видання Словника української мови в 20 томах та розроблення, схвалення й запровадження в ужиток Українського правопису в редакції 2019 р.

Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України веде активну роботу у сфері перекладного словникарства. Інноваційним виданням, присвяченим одному з найважливіших відгалужень соціолінгвістичної термінології, має стати словник «Мовна політика і мовне планування: терміни й поняття», публікацію якого заплановано на перше півріччя 2024 р. Структура словникової статті містить такі елементи:

- розгорнуте тлумачення терміна;
- переклад (або переклади) терміна англійською мовою;
- ілюстрація використання англійських відповідників українського терміна в автентичних англійськомовних публікаціях;
- перехресні посилання з пов'язаними за змістом термінами;
- список літератури (окремий для кожного терміна).

З погляду інформативності й практичної корисності важлива наявність у словнику ілюстрацій до різних варіантів англійського перекладу українських термінів. Вони оприянують нюанси значень відповідних термінів в англійськомовному дискурсі, допомагають користувачеві словника вибрати той чи інший варіант англійського перекладу терміна відповідно до контекстуальних особливостей повідомлення, яке потрібно передати англійською мовою.

Важливим напрямом діяльності Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України є міжгалузєва співпраця в термінологічному словникарстві. У другому кварталі цього року за спільною редакцією в.о. Голови Конституційного Суду України Сергія Головатого та дирек-

тора Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України Богдана Ажнюка вийде друком «Англійсько-український правничий словник складної лексики». Зважаючи на те, що англійська мова — одна з тих, якими укладають акти міжнародного права, якість українського перекладу вкрай важлива. Адже якщо в міжнародному юридичному акті, ратифікованому Україною, трапиться бодай один хибний або частково перевернутий при перекладі термін, годі сподіватися, що сама норма права постане перед користувачем українського перекладу в її первісному автентичному вигляді. Ба більше, у правозастосуванні може бути реалізована не норма європейського права, а її хибне відображення в кривому дзеркалі недоперекладу.

Великою мірою труднощі українського юридичного перекладу закорінені в нашому колоніальному минулому. На жаль, офіційні українські переклади часто робили не з англійського оригіналу, а з російського перекладу або під його впливом. У колективній свідомості фахової спільноти сформувалися інтелектуальні матриці, що десятиліттями тиражували термінологічні покручі — росіянізми за формою і советизми за змістом. Завдання словника не лише запропонувати оптимальні українські еквіваленти тих лексичних одиниць, які зазвичай стають каменем спотикання під час перекладу, а й дати глибше розуміння самої феноменології юридичного перекладу. Образно кажучи, словник вибудовує систему координат для адекватного відтворення змісту англійських мовних одиниць українською мовою, подальшого вдосконалення правничої термінології, її очищення від токсичних накипів зросійщення української мови й вульгарного тлумачення права.

Зазначений вище словник — не єдиний міжгалузєвий проект Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України. Спільно з юристами й мовознавцями Львівського національного університету імені Івана Франка та колегами з Бірмінгемського університету (Велика Британія) завершується робота над «Англійсько-українським правничим словником з прикладами із судової практики», опублікування якого очікується в 2024 р.

Підсумовуючи, важливо наголосити, що в першій чверті ХХІ ст. в Україні відбулися кардинальні зміни в мовному законодавстві, інституційному забезпеченні мовної політики, мовній ідеології та моделях мовної поведінки.

Українське суспільство остаточно відстояло принцип офіційної одномовності і створило інститути, які реалізують його на практиці.

Нинішня концепція мовної політики й практичні заходи з її здійснення відповідають європейським засадам мовної політики і національним інтересам України.

Українська мова символізує не лише етнокультурну спадщину минулого, а й сучасні політичні цінності, насамперед відмінний від Росії тип стосунків держави і суспільства та європейський вектор розвитку України.

Мовознавчі установи НАН України беруть активну участь у визначенні завдань і цілей мовної політики в Україні, її науковому супроводі та імплементації.

Дякую за увагу!

За матеріалами засідання підготувала О.О. Мележик

REFERENCES

1. Silverstein M. Language structure and linguistic ideology. In: Cline P.R., Hanks W., Hofbauer C. (eds). *The elements*. Chicago: Chicago Linguistic Society, 1979. P. 193.
2. Rumsey A. Wording, Meaning, and Linguistic Ideology. In: *The Anthropology of Language*. 1990. **92**(2): 346–361. <https://doi.org/10.1525/aa.1990.92.2.02a00060>
3. Blommaert J. *Discourse: A Critical Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. P. 171. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511610295>
4. Schieffelin B.B., Woolard K., Kroskrity P.V. *Language Ideologies: Practice and Theory*. Oxford University Press, 1998. P. 3.
5. Albury N.J. Language attitudes and ideologies on linguistic diversity. In: Schalley A.C., Eisenchlas S.A. (eds). *Handbooks of Applied Linguistics*. Berlin, Boston: De Gruyter Mouton, 2020. P. 359. <https://doi.org/10.1515/9781501510175-018>
6. McCrea P.S. Standard Republican French and French Nationalism. In: Khachaturyan E. (ed.). *Language – Nation – Identity: The «Questione della Lingua» in an Italian and Non-Italian Context*. Cambridge Scholars Publishing, 2015. P. 10.
7. Hobsbawm E. *Nations and nationalism since 1780: Programme, myth, reality*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. P. 18.
8. Judge A. *Linguistic Policies and the Survival of Regional Languages in France and Britain*. Basingstoke; New York, 2007. P. 141. <https://doi.org/10.1057/9780230286177>
9. Blackledge A. Monolingual ideologies in multilingual states: Language, hegemony and social justice in Western liberal democracies. *Estudios de Sociolingüística*. 2000. **1**(2): 25–45.
10. Anderson B. *Imagined Communities*. London: Verso, 2006. P. 6.
11. Heller M. Language choice, social institutions, and symbolic domination. *Language in Society*. 1995. **24**(3): 373–405. <https://doi.org/10.1017/S0047404500018807>

Bohdan M. Azhniuk

O.O. Potebnia Institute of Linguistics of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9496-1544>

LANGUAGE POLICY IN UKRAINE IN THE FIRST QUARTER OF THE XXI CENTURY

Transcript of scientific report at the meeting of the Presidium of the NAS of Ukraine, March 6, 2024

The report discusses the major developments in the language legislation and language policy in Ukraine and the role of the O.O. Potebnia Institute of Linguistics of the National Academy of Sciences of Ukraine in their scientific support. The ideology of official monolingualism which is the basis of the national language legislation fully corresponds to the task of consolidation of the Ukrainian nation in the face of Russian aggression.

Cite this article: Azhniuk B.M. Language policy in Ukraine in the first quarter of the XXI century. *Visn. Nac. Akad. Nauk Ukr.* 2024. (5): 99–103. <https://doi.org/10.15407/vishn2024.05.099>